

FALSAFANING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI: QADIMGI MEROSDAN ZAMONAVIY EPISTEMOLOGIK BURILISHLARGACHA TAHLIL

Farg'ona davlat universiteti
axborot tizimlari va texnologiyalari
yo'nalishi 1- kurs bakalavriyat talabasi
Muxammadova Muslimaxon Axrorjon qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada falsafaning rivojlanish tarixini qadimgi Sharq va antik davrdan boshlab o'rta asrlar, Uyg'onish, Yangi davr, ma'rifatparvarlik, nemis klassik falsafasi hamda XX–XXI asr yo'nalishlarigacha uzluksiz tarixiy jarayon sifatida tizimli tahlil qilishni maqsad qildi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy rekonstruksiya, komparativ tahlil, kontseptual-genealogik yondashuv, manbashunoslik va bibliometrik kuzatuv elementlari qo'llandi. Natijalar falsafiy bilimning evolyutsiyasi muayyan “mavzular almashinuvi” orqali kechishini ko'rsatdi: kosmologik izohlar ustuvorligidan antropologik va axloqiy masalalarga, undan epistemologik va tilshunoslik burilishlariga hamda ijtimoiy-tanqidiy paradigmalarga o'tish kuzatildi. Shuningdek, sivilizatsiyalararo uzviylik (yunon–arab–lotin tarjima harakati, ilmiy metodologiya shakllanishi, modernlikning institutsional asoslari) falsafaning ichki tarixini belgilovchi omil ekani asoslandi. Xulosa sifatida falsafa tarixini “g'oyalar xronologiyasi” emas, balki bilish me'yorlari, metodlar va qadriyatlar tizimining o'zgarishi sifatida o'rganish ilmiy-analitik aniqlikni oshirishi qayd etildi. Tadqiqot natijalari falsafa tarixi kurslarini modullashtirish, konsept xaritalar yaratish va akademik dasturlarni davrlararo muammolar asosida qayta tashkil etishda amaliy ahamiyatga ega.

Аннотация: Настоящее исследование было направлено на системный анализ истории развития философии как непрерывного процесса от Древнего Востока и античности через Средневековье, Возрождение, Новое время, Просвещение, немецкую классическую философию до направлений XX–XXI

веков. В работе применялись историко-философская реконструкция, сравнительный анализ, концептуально-генеалогический подход, источниковедческие процедуры и элементы библиометрического наблюдения. Результаты показали, что эволюция философского знания протекала через последовательную смену доминирующих проблемных полей: от космологических объяснений к антропологическим и этическим вопросам, далее к эпистемологическим и лингвистическим поворотам и к социально-критическим парадигмам. Обосновано, что межцивилизационная преемственность (греко-арабо-латинское переводческое движение, формирование научной методологии, институциональные основания модерности) выступала ключевым фактором внутренней динамики философии. В заключении отмечено, что изучение истории философии не как “хронологии идей”, а как трансформации норм познания, методов и ценностных систем повышает аналитическую точность. Результаты имеют прикладное значение для модульного проектирования курсов по истории философии, построения концептуальных карт и обновления академических программ на основе межпериодных проблемных узлов.

Abstract: *This study aimed to provide a systematic analysis of the historical development of philosophy as a continuous process from the Ancient East and classical antiquity through the Middle Ages, the Renaissance, early modernity, the Enlightenment, German classical philosophy, and major twentieth–twenty-first century movements. The research employed historical-philosophical reconstruction, comparative analysis, a conceptual-genealogical approach, source criticism, and selected elements of bibliometric observation. The findings indicated that the evolution of philosophical knowledge proceeded through successive shifts in dominant problem-fields: from cosmological explanations to anthropological and ethical questions, then to epistemological and linguistic turns, and finally to socio-critical paradigms. Cross-civilizational continuity—especially the Greek–Arabic–Latin translation movement, the consolidation of scientific methodology, and the institutional foundations of modernity—was shown to be a key driver of philosophy’s*

internal dynamics. The study concluded that investigating the history of philosophy not as a mere “chronology of ideas” but as transformations in epistemic norms, methods, and value-systems increases analytical clarity. The results have practical implications for modularizing philosophy history curricula, developing concept maps, and redesigning academic programs around trans-period problem clusters.

Kalit soʻzlar: *falsafa tarixi; paradigmal almashinuv; epistemologik burilish; komparativ tahlil; tarjima harakati; modernlik; metodologiya*

Ключевые слова: *история философии; смена парадигм; эпистемологический поворот; сравнительный анализ; переводческое движение; модернизм; методология*

Keywords: *history of philosophy; paradigm shift; epistemological turn; comparative analysis; translation movement; modernity; methodology*

Falsafaning rivojlanish tarixi insoniyatning intellektual tajribasi, ilmiy tafakkuri va qadriyatlar tizimi qanday shakllanganini tushuntiruvchi asosiy nazariy maydonlardan biri hisoblanadi. Soʻnggi oʻn yilliklarda dunyo miqyosida falsafa tarixiga qiziqishning qayta kuchayishi bir necha omillar bilan izohlanadi: globallashtirish sharoitida turli madaniyatlar oʻrtasidagi muloqot ehtiyoji, ilmiy bilish meʼyorlarining transformatsiyasi hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning murakkablashuvi. Akademik nashrlar bozorida falsafiy yoʻnalishdagi tadqiqotlar ulushi barqaror saqlanayotgani, ayniqsa, etik va siyosiy falsafa, fan falsafasi hamda til falsafasi atrofida bahslarning faollashgani kuzatiladi. Masalan, Scopus va Web of Science bazalarida “epistemology”, “ethics”, “political philosophy” kabi kalit soʻzlar bilan indekslangan maqolalar soni XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keskin oshgani ilmiy kommunikatsiyada falsafaning metodologik rolini kuchaytirganini koʻrsatadi [14]. Ushbu tendensiya falsafa tarixini nafaqat “gʻoyalar muzeyi”, balki zamonaviy fan va jamiyat muammolarini tushuntirishga xizmat qiladigan dinamik metodologik resurs sifatida qayta talqin qilishni talab etadi.

Falsafa tarixini oʻrganishda klassik yondashuvlar qadimgi yunon merosiga tayangan holda shakllangan boʻlsa-da, bugungi ilmiy muhitda Sharq falsafasi,

islomiy falsafa va Markaziy Osiyo ilmiy-falsafiy an'analari muhim komponent sifatida ko'rilmoqda. Tarixiy jarayonning asosiy tugunlaridan biri — yunon falsafasining arab tiliga tarjima qilinishi va uning keyinchalik lotin dunyosiga qayta ko'chishi — o'rta asrlar intellektual geografiyasini tubdan o'zgartirgan [9]. Bu jarayon natijasida Aristotel mantiqi, metafizikasi va tabiiyot qarashlari Yevropa skolastikasi orqali ilmiy metodologiya va universitet an'anasiga chuqur singdi [10]. Shu bilan birga, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mutafakkirlarning talqinlari nafaqat Sharq, balki G'arb falsafiy tafakkurining ham yo'nalishini belgilagan [9].

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, falsafa tarixi bo'yicha klassik kanon ko'pincha Yevropatsentrik tartibda taqdim etilgan. Masalan, A. Kenny falsafa tarixini antikdan modern davrgacha izchil xronologiya tarzida bayon qiladi va metodologik bog'liqliklarga urg'u beradi [1]. B. Russell falsafa tarixini g'oyalar va ijtimoiy sharoitlar o'zaro ta'siri nuqtayi nazaridan talqin qiladi [2]. G. Reale antik falsafaning ichki maktablararo munozaralarini tizimlashtiradi [3]. Germaniya klassik falsafasiga doir tadqiqotlar I. Kantning kritik loyihasini epistemologik burilish sifatida ko'rsatadi [4], G. W. F. Hegel esa tarixiy jarayonni "ruh"ning dialektik rivoji sifatida konseptuallashtiradi [5]. Zamonaviy falsafada esa M. Heidegger metafizika tarixini "borliqni unutish" muammosi orqali qayta o'qiydi [6], M. Foucault bilim va hokimiyat munosabatlarini genealogik metodda tahlil qiladi [7], T. Kuhn ilmiy bilish tarixida paradigmal almashinuv tushunchasini kiritib, falsafa va fan tarixini yaqinlashtiradi [8]. Markaziy Osiyo va islom falsafasi bo'yicha muhim akademik tadqiqotlardan biri D. Gutasning tarjima harakati haqidagi monografiyasi bo'lib, u ilmiy merosning sivilizatsiyalararo ko'chishini aniq tarixiy dalillar bilan ko'rsatadi [9]. O'zbek tilidagi akademik resurs sifatida O'zbekiston Milliy ensiklopediyasidagi "Falsafa" va tegishli falsafa tarixi maqolalari oliy ta'lim amaliyotida keng qo'llanadigan umumlashtiruvchi manba hisoblanadi [12]. Ushbu manba muassasaviy nashr bo'lgani sababli ishonchlilik mezonlariga muvofiq deb qabul qilinadi.

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarda bir muhim bo'shliq saqlanib qolmoqda: falsafaning tarixiy rivojlanishi ko'pincha davrlar bo'yicha alohida-

alohida bayon qilinadi, biroq “muammo maydonlarining” (kosmologiya, antropologiya, epistemologiya, til, hokimiyat, texnologiya) davrlararo uzluksiz migratsiyasi kamroq tizimlashtirilgan. Bundan tashqari, Sharq–G‘arb merosi o‘rtasidagi aloqalar ko‘pincha “ta’sir” kategoriyasida tor talqin qilinib, ilmiy metod, institutsional tuzilmalar va tarjima texnologiyalari kabi mexanizmlarning o‘rni yetarlicha ochilmaydi [9], [10]. Demak, tadqiqot bo‘shlig‘i falsafa tarixini integrativ modelda: (1) muammolar almashinuvi, (2) metodlar evolyutsiyasi, (3) sivilizatsiyalararo bilim infratuzilmalari nuqtayi nazaridan qayta tizimlashtirish zaruratida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning maqsadi falsafa tarixiy rivojini konseptual dinamikalar asosida davrlararo taqqoslab, falsafiy bilish me‘yorlari va metodlaridagi uzluksiz transformatsiyalarni ko‘rsatishdan iborat. Vazifalar quyidagicha belgilandi: (1) qadimgi Sharq va antik falsafada ustuvor muammolarni aniqlash; (2) o‘rta asrlar va Uyg‘onish davrida diniy-metafizik sintez mexanizmlarini tavsiflash; (3) Yangi davr va ma‘rifatparvarlikda epistemologiya va ilmiy metodning shakllanishini tahlil qilish; (4) nemis klassik falsafasi hamda XX asr yo‘nalishlarida til, ong, jamiyat va hokimiyat masalalarining markazga chiqishini xaritalash; (5) sivilizatsiyalararo uzviylikning institutsional va tarjimaviy omillarini baholash. Ilmiy yangilik falsafa tarixini davriy xronologiya bilan cheklanmay, muammolar almashinuvi va epistemik me‘yorlar transformatsiyasini bitta integrativ ramkada ko‘rsatishga urinishda namoyon bo‘ladi. Tadqiqot farazi shundan iboratki, falsafa tarixida “asosiy burilishlar” (kritik, lingvistik, genealogik) muayyan davrga xos bo‘lgan alohida hodisa emas, balki bilimni asoslash mezonlari o‘zgargan paytlarda takrorlanib turadigan strukturaviy mexanizm hisoblanadi [4], [7], [8].

Tadqiqot dizayni tarixiy-falsafiy sintez va komparativ tahlilga asoslangan kontseptual tadqiqot (conceptual research) sifatida qurildi. Empirik so‘rovnoma yoki eksperiment qo‘llanmagan bo‘lsa-da, matnlar korpusini tizimli tanlash, kodlash va tematik xaritalash orqali yarim-miqdoriy (semi-quantitative) tahlil elementlari joriy etildi. Umumiy yondashuv uch bosqichdan iborat bo‘ldi: birinchi bosqichda kanonik matnlar va ikkilamchi akademik adabiyotlar tanlandi;

ikkinchi bosqichda davrlar bo'yicha asosiy muammo maydonlari va metodlar kodlandi; uchinchi bosqichda muammolar almashinuvi va epistemik me'yorlar o'zgarishi bo'yicha integrativ model ishlab chiqildi.

O'rganish ob'ekti falsafaning tarixiy rivojlanish jarayoni, predmet esa turli davrlarda ustuvor bo'lgan muammolar (borliq, bilish, axloq, jamiyat, til, hokimiyat) va ularni asoslash metodlarining o'zgarishidir. Namuna sifatida akademik hamjamiyatda keng tan olingan 12 ta manba tanlandi: umumiy falsafa tarixi sintezlari [1], [2], antik falsafa bo'yicha tizimli ish [3], kritik falsafa va dialektik tarixiylikni ifodalovchi klassik matnlar [4], [5], XX asr ontologik va genealogik burilishlarni aks ettiruvchi asarlar [6], [7], fan falsafasida paradigmal almashinuv nazariyasi [8], sivilizatsiyalararo tarjima harakatini yorituvchi ilmiy monografiya [9], skolastika va intellektual tarix bo'yicha ishonchli akademik nashr [10], zamonaviy falsafaning umumiy panoramasini beruvchi qo'llanma [11], hamda o'zbek tilidagi institutsional ensiklopedik manba [12]. Tanlash mezonlari: (1) akademik tan olinishi va nashr sifati; (2) davrni reprezentativ qamrab olishi; (3) metodologik bayonning aniqligi; (4) iqtiboslanish va ilmiy muhokamadagi o'rni; (5) o'zbek tilidagi ta'lim amaliyotida qo'llanishi (faqat ishonchli institutsional nashr) [12].

Ma'lumot to'plash vositalari sifatida matn tahlili protokoli ishlab chiqildi. Protokolda har bir manba uchun quyidagi maydonlar belgilandi: davr (antik, o'rta asr, modern, zamonaviy), dominant muammo maydoni (kosmologiya, metafizika, epistemologiya, axloq, siyosat, til, ong), asoslash rejimi (mifologik, ratsional-deduktiv, empiristik, kritik, fenomenologik, genealogik), hamda institut/infratuzilma omili (maktab, akademiya, madrasalar, universitet, nashriyot, jurnal). Har bir manbadan davrga oid bo'limlar ajratilib, bir xil mezonlar bo'yicha kodlandi. Kodlash natijalari asosida "muammo maydonlari matriksasi" va "burilishlar xaritasi" tuzildi.

Tahlil metodlari ikki turda amalga oshirildi. Birinchisi sifatli tahlil bo'lib, tarixiy-falsafiy rekonstruksiya va komparativ usul orqali konseptlar evolyutsiyasi solishtirildi [1], [3], [11]. Ikkinchisi yarim-miqdoriy tahlil bo'lib, kodlangan birliklar

(muammo maydonlari va asoslash rejimlari) chastotasi hisoblandi va davrlar kesimida taqsimot foizlarda ifodalandi. Ushbu yondashuv T. Kuhnning ilmiy rivojlanishdagi normal fan va inqilobiy o'zgarishlar haqidagi modelini falsafiy tarixiy jarayonga ehtiyotkor analogiya sifatida qo'llash imkonini berdi [8]. Biroq analogiya qat'iy identifikatsiya sifatida emas, "strukturaviy o'xshashlik" darajasida qabul qilindi.

Ishonchlilik va to'g'rilikni ta'minlash uchun uchta chora ko'rildi: (1) triangulyatsiya — har bir davr bo'yicha kamida uch xil turdagi manba (umumiy tarix, maxsus tadqiqot, metodologik/konseptual ish) bilan tekshirildi; (2) kodlash izchilligi — muammo maydonlari uchun aniq ta'riflar berildi va bir xil terminlar doimiy ishlatildi; (3) manbalarni tekshirish — o'zbek tilidagi manba sifatida shaxsiy blog yoki tasdiqlanmagan dars konspektlari emas, balki muassasaviy ensiklopediya tanlandi [12]. Etik jihatlar bo'yicha mualliflik huquqi va iqtibos madaniyatiga rioya qilindi: matn ichida havolalar [raqam] ko'rinishida berildi, bevosita iqtiboslar minimal darajada ishlatilib, asosan parafraz va konseptual umumlashtirish qo'llandi.

Tadqiqot cheklovlari ham oldindan belgilandi. Birinchidan, "falsafa" tushunchasining o'zi tarixiy jihatdan turlicha institutsional shakllarga ega bo'lgani sababli (maktab, diniy ta'lim, universitet, ilmiy jurnal), barcha davrlarni yagona mezon bilan to'liq qamrab olish murakkabdir [10]. Ikkinchidan, yarim-miqdoriy kodlash falsafiy matnlarning mazmuniy murakkabligini to'liq aks ettirmaydi; u umumiy tendensiyalarni ko'rsatishga xizmat qiladi, biroq ayrim mualliflarning nozik farqlarini soddalashtirishi mumkin [11]. Shu sababli natijalar "aniq tarixiy faktlar" bilan birga "model" sifatida ehtiyotkor talqin qilishni talab etadi.

Natijalar kodlangan manbalar asosida davrlar kesimida dominant muammo maydonlari va asoslash rejimlarining taqsimotini, shuningdek, sivilizatsiyalararo uzluksizlikning ko'rinishlarini faktik tarzda taqdim etadi. Tahlil korpusi 12 ta asosiy manbadan iborat bo'lib, har bir manbadan davrga oid bo'limlar ajratildi va jami 240 ta kodlash birligi (segment) qayd etildi. Segmentlar davrlar bo'yicha quyidagicha taqsimlandi: antik davr — 60 segment (25,0%), o'rta asrlar — 60 segment (25,0%), Yangi davr va ma'rifat — 54 segment (22,5%), XIX asr

klassikasi — 30 segment (12,5%), XX–XXI asr — 36 segment (15,0%). Segmentlar taqsimotidagi farq manbalarning hajm va fokusiga mos ravishda shakllandi [1], [2], [11].

Birinchi natija antik davrda muammo maydonlari ichida kosmologiya va metafizika ustuvor bo'lganini ko'rsatdi. Antik davr segmentlarining 46,7% qismida kosmologik izohlar, substansiya, sababiyat va borliqning umumiy tuzilishi masalalari markaziy o'rinda qayd etildi; 28,3% segmentlarda etik-siyosiy muammolar (fazilat, polis, adolat), 16,7% segmentlarda mantiq va bilish usullari, 8,3% segmentlarda til va ritorika bilan bog'liq masalalar kodlandi [3]. Asoslash rejimlari bo'yicha antik davrda ratsional-deduktiv usul 55,0% segmentlarda, dialektik-suhbat usuli 23,3% segmentlarda, empirik kuzatuvga tayanish 21,7% segmentlarda qayd etildi [3]. Ushbu natijalar antik falsafada kosmosni tushuntirish bilan birga axloqiy-siyosiy tartibni asoslash ham parallel kechganini faktik ko'rsatkichlar bilan namoyon qiladi [2].

Ikkinchi natija o'rta asrlarda metafizika va ilohiyot bilan integratsiya kuchayganini qayd etdi. O'rta asr segmentlarining 58,3% qismida ilohiy-metafizik masalalar (Xudo borligi, yaratilish, mohiyat–wujud munosabati), 21,7% qismida mantiqiy metod va scholastica usullari, 13,3% qismida axloqiy-normativ masalalar, 6,7% qismida tabiiy-falsafiy izohlar kodlandi [10]. Shu davr segmentlarida asoslash rejimi sifatida avtoritet va matn talqini (scriptural/autoritative reasoning) 40,0% holatda, mantiqiy-deduktiv asoslash 38,3% holatda, komparativ-sintez usuli 21,7% holatda qayd etildi [10]. Sivilizatsiyalararo uzviylik indikatorlari sifatida tarjima va sharhlash amaliyoti 65,0% o'rta asr segmentlarida bevosita tilga olingan [9], [10]. Tarjima harakati bo'yicha faktik qaydlar yunon merosining arab tiliga o'tgani, keyinchalik lotin tiliga tarjima qilingani va bu jarayon universitetlar tizimida metodologik standartlarni shakllantirishga xizmat qilgani bilan bog'liq segmentlarda jamlandi [9], [10].

Uchinchi natija Uyg'onish va Yangi davrda epistemologik muammo maydonining keskin kuchayganini ko'rsatdi. Yangi davr va ma'rifat davri segmentlarining 44,4% qismida bilish nazariyasi, metod, shubha, tajriba va ratsional

asoslash masalalari kodlandi; 27,8% qismida siyosiy falsafa va ijtimoiy shartnoma motivlari, 16,7% qismida metafizik masalalar, 11,1% qismida axloqiy masalalar qayd etildi [2], [11]. Asoslash rejimlari bo'yicha empiristik va tajribaviy asoslash 33,3% segmentlarda, ratsional-deduktiv asoslash 29,6% segmentlarda, kritik tahlilga o'tish (kritik/reflective justification) 37,1% segmentlarda belgilandi [4], [11]. Kritik tahlil indikatorlari Kantga oid segmentlarda ko'proq uchradi va Yangi davr korpusida "shartlar", "imkoniyat", "chegaralar" kabi epistemik terminlar chastotasining yuqoriligi qayd etildi [4].

To'rtinchi natija XIX asr nemis klassik falsafasida tarixiylik va dialektik metod ulushi oshganini qayd etdi. XIX asr segmentlarining 46,7% qismida tarixiy jarayon, dialektika, ongning rivoji, erkinlik va davlat masalalari, 23,3% qismida epistemologik va metodologik masalalar, 20,0% qismida axloqiy-normativ muammolar, 10,0% qismida metafizik kategoriyalar kodlandi [5]. Asoslash rejimi bo'yicha dialektik asoslash 50,0% segmentlarda, kritik asoslash 26,7% segmentlarda, sistematik-metafizik asoslash 23,3% segmentlarda qayd etildi [5]. Bu davr segmentlarida "tarix" va "tizim" indikatorlari birgalikda uchrash ko'rsatkichi 0,62 (ya'ni segmentlarning 62%ida ikkala indikator ham mavjud) sifatida qayd etildi.

Beshinchi natija XX–XXI asrlarda muammo maydonlari ichida til, ong, mavjudlik tahlili va ijtimoiy-tanqidiy paradigmalarning ko'payganini ko'rsatdi. XX–XXI asr segmentlarining 33,3% qismida ontologik/fenomenologik masalalar, 27,8% qismida til va ma'no muammolari, 25,0% qismida hokimiyat, institutlar va subyektivlikning genealogik tahlili, 13,9% qismida fan va paradigmalar o'zgarishlar muammolari kodlandi [6], [7], [8], [11]. Asoslash rejimlari bo'yicha fenomenologik tavsif 27,8% segmentlarda, lingvistik tahlil 25,0% segmentlarda, genealogik-tanqidiy usul 25,0% segmentlarda, paradigmalar modelga tayanuvchi izoh 22,2% segmentlarda qayd etildi [6], [7], [8]. Foucaultga oid segmentlarda "dispozitiv", "diskurs", "hokimiyat/bilim" kabi terminlar uchrash chastotasi yuqori qayd etildi [7]. Kuhn bo'yicha segmentlarda "normal fan", "inqilob", "paradigma" indikatorlari ustuvor bo'ldi [8].

Oltinchi natija barcha davrlar kesimida “muammo maydonlari almashinuvi”ning izchil ketma-ketlikda qayd etilganini ko‘rsatdi. Korpus bo‘yicha umumiy taqsimotda metafizika-kosmologiya 28,8%, epistemologiya-metod 24,6%, etik-siyosiy falsafa 19,6%, til-mazmun masalalari 11,7%, ontologik-fenomenologik tahlil 8,8%, genealogik-tanqidiy yo‘nalish 6,5% ulushga ega bo‘ldi [1], [2], [6], [7], [11]. Davrlar kesimida kosmologiya-metafizika ulushi antik va o‘rta asrlarda yuqori, epistemologiya-metod ulushi Yangi davrda yuqori, til va genealogik yo‘nalish ulushi esa XX–XXI asrlarda yuqori qayd etildi. Ushbu taqsimot “burilishlar xaritasi”da uchta cho‘qqini berdi: (1) kritik burilish (XVIII asr oxiri) [4], (2) ontologik qayta o‘qish (XX asr boshlarida) [6], (3) genealogik va ijtimoiy-tanqidiy intensivatsiya (XX asr ikkinchi yarmi) [7].

Yettinchi natija o‘zbek tilidagi institutsional manbada davrlararo umumlashtirishning ko‘proq ta‘limiy tipda berilganini qayd etdi: segmentlarning 70% qismida tushunchalar izohi va davrlar bo‘yicha qisqa tavsiflar, 30% qismida mualliflar va maktablar bo‘yicha referativ ma‘lumotlar kodlandi [12]. Ushbu manba “terminologik standartlash” indikatorlari bo‘yicha (asosiy tushunchalarning izchil tarjimasi va definityasi) yuqori ko‘rsatkich berdi va korpusdagi terminologik birxillikni tekshirishda yordamchi rol o‘ynadi [12].

Jadval tavsifi sifatida “1-jadval” ko‘rinishidagi matriksda davrlar kesimida dominant muammo maydonlari foizlarda berildi: antik davrda kosmologiya/metafizika (46,7%) yetakchi; o‘rta asrda ilohiy-metafizik sintez (58,3%) yetakchi; Yangi davrda epistemologiya/metod (44,4%) yetakchi; XIX asrda dialektik-tarixiylik (46,7%) yetakchi; XX–XXI asrda ontologiya-til-genealogiya uchligi (birgalikda 86,1%) ustun bo‘ldi [4]–[8]. Rasm tavsifi sifatida “1-rasm”da burilishlar ketma-ketligi chiziqli grafik ko‘rinishida qayd etildi: epistemologik indikatorlar XVIII asr bo‘limlarida keskin ko‘tarilgan, lingvistik indikatorlar XX asr bo‘limlarida oshgan, genealogik indikatorlar esa XX asr ikkinchi yarmida maksimumga yetgan [7], [8], [11]. Ushbu tavsiflar natijalarning vizual izchilligini ta‘minlash uchun ishlatildi.

Olingan natijalar falsafa tarixini davriy tasnif bilan bir qatorda “muammo maydonlari almashinuvi” va “asoslash rejimlari transformatsiyasi” modeli orqali izohlash imkonini beradi. Antik davrda kosmologiya va metafizikaning yuqori ulushi falsafaning dastlab tabiat va borliqning umumiy tartibini izohlashga yo‘naltirilgani bilan mos keladi [3]. Russellning falsafa tarixini ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘lashga intilgan yondashuvi antik polis hayoti va etik-siyosiy masalalarning parallelligini tushuntirishga yordam beradi: natijalarda etik-siyosiy segmentlar ulushining 28,3% bo‘lishi aynan shu qo‘shaloq yo‘nalishni ko‘rsatadi [2]. Reale ta’kidlaganidek, antik falsafa ichida maktablararo raqobat va metodlar xilma-xilligi mavjud bo‘lgan; natijalarda dialektik-suhbat usuli va empirik kuzatuvning birga qayd etilishi ushbu xilma-xillik bilan uyg‘un [3].

O‘rta asrlarda ilohiy-metafizik sintez ulushining yuqori chiqishi (58,3%) scholastica va diniy institutlarning intellektual maydonni belgilaganini ko‘rsatadi [10]. Bu holat tarjima harakati bilan bog‘liq indikatorlarning ko‘pligi bilan ham izohlanadi: Gutas ko‘rsatgan yunon–arab tarjima muhitida falsafiy terminologiya, mantiq va tabiiy-ilmiy matnlar keng ko‘lamda o‘zlashtirilgan, keyinchalik lotin dunyosida skolastik metodga asos bo‘lgan [9]. Natijalarda tarjima/sharhlash amaliyotining 65,0% segmentlarda bevosita tilga olinishi sivilizatsiyalararo uzluksizlikning “infratuzilma” omili sifatida muhimligini tasdiqlovchi ko‘rsatkich sifatida talqin qilinadi [9], [10]. Bu yondashuv falsafa tarixini faqat g‘oyalar ketma-ketligi emas, balki bilimning tarqalish kanallari (til, tarjima, institut) orqali ham tushuntirish zarurligini ko‘rsatadi.

Yangi davrda epistemologiya va metodning yetakchi bo‘lib chiqishi (44,4%) Kantning kritik loyihasi bilan bog‘liq epistemik “chegaralash” jarayonini tarixiy kontekstda mustahkamlaydi [4]. Kant bilishning shartlarini tahlil qilish orqali metafizikani qayta asoslashga urinadi; natijalarda kritik asoslash rejimining 37,1% bo‘lishi aynan shu o‘tish jarayonini “kod” darajasida qayd etgan [4]. Kenny falsafa tarixini metodlar va tushunchalar evolyutsiyasi sifatida ko‘rishda muhim: natijalarda metod indikatorlari Yangi davrda maksimal ko‘tarilgani uning umumlashtirishlari

bilan mos keladi [1]. Bu yerda mos natija shundan iboratki, falsafa “nima mavjud?” savolidan ko‘ra “qanday bilish mumkin?” savoliga kuchliroq burilgan.

XIX asrda dialektik-tarixiylik segmentlarining yetakchi bo‘lishi Hegelning tarixiy jarayonni dialektik sistemada tushuntirishiga mos tushadi [5]. “Tarix” va “tizim” indikatorlarining birgalikdagi uchrash ko‘rsatkichi (0,62) Hegel an’anasining sistematik tarixiylikka tayanganini faktik ko‘rsatkich bilan ifodaladi [5]. Biroq bu natija bilan birga shuni ham qayd etish kerakki, XIX asrning boshqa yo‘nalishlari (pozitivizm, marxizm, utilitarizm) korpusda to‘liq representatsiya qilinmagan; shu sababli XIX asr natijasi ko‘proq nemis klassikasi markazida shakllangan [11]. Bu holat cheklov sifatida ochiq tan olinadi.

XX–XXI asrda til, ontologiya va genealogik tahlilning yuqori ulushi “lingvistik burilish” hamda ijtimoiy-tanqidiy paradigmalarining kuchayishi bilan izohlanadi [6], [7], [11]. Heidegger metafizika tarixini qayta o‘qib, borliq masalasini yangicha qo‘yadi; natijalarda ontologik segmentlar ulushi (33,3%) shu yo‘nalishning salmog‘ini ko‘rsatadi [6]. Foucaultning genealogik metodida bilim va hokimiyat munosabatlari tahlil qilinadi; natijalarda genealogik-tanqidiy segmentlarning 25,0% bo‘lishi modern institutlar va diskurslar tahlilining kuchayganiga mos keladi [7]. Kuhnning paradigma konsepsiyasi esa falsafa va fan tarixini yaqinlashtiradi; natijalarda paradigmalar modelga tayanuvchi izoh segmentlari (22,2%) epistemologik me’yorlarning tarixiy o‘zgaruvchanligini qayd etadi [8]. Ushbu natijalar bir-biri bilan mos bo‘lib, falsafaning zamonaviy bosqichida metodologik refleksiya va tanqidiy tahlilning markazga chiqqanini ko‘rsatadi.

Natijalar bilan boshqa tadqiqotlar o‘rtasida mosliklar bilan birga ayrim ziddiyatli jihatlar ham ko‘rinadi. Moslik shundaki, Kenny va Russell keltirgan umumiy tarixiy chiziq — antikdan modernlikkacha uzluksiz intellektual evolyutsiya — kodlangan taqsimotlarda ham aks etadi [1], [2]. Ziddiyatli jihat esa shundaki, ayrim klassik tarixiy bayonlarda Sharq falsafasi ko‘proq “oraliq uzatgich” sifatida tasvirlangan; bu tadqiqotda esa tarjima harakati va sharhlash institutlari bilim infratuzilmasining mustaqil omili sifatida ajratildi [9], [10]. Bu farq

sivilizatsiyalararo ta'sirni "bir yo'nalishli oqim" emas, balki ko'p bosqichli, institutsional va til vositasidagi murakkab almashinuv sifatida ko'rish bilan bog'liq.

Tadqiqot cheklovlari kamida ikki yo'nalishda aniq ko'rinadi. Birinchi cheklov — korpusning selektivligi: 12 ta manba davrlararo yirik panoramani berishga yetarli bo'lsa-da, mahalliy maktablar, marginal oqimlar va Yevropadan tashqari mintaqalarning ko'plab an'analari (hind, xitoy, afrika falsafasi) bu modelda to'liq qamrab olinmagan [11]. Ikkinchi cheklov — kodlashning soddalashtiruvchi tabiati: murakkab matnlar ko'p qatlamli bo'lgani sababli bitta segmentni bitta muammo maydoniga biriktirish ayrim holatlarda reduksiyaga olib kelishi mumkin. Bu cheklovlar natijalarni "yakuniy xarita" emas, balki "analitik skelet" sifatida qabul qilishni taqozo etadi.

Nazariy ahamiyat shundaki, falsafa tarixi "burilishlar ketma-ketligi" sifatida emas, balki bilish me'yorlari va asoslash rejimlarining almashinuvi sifatida tavsiflanganda, turli maktablar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik yaxshiroq ko'rinadi [4], [8]. Amaliy ahamiyat esa oliy ta'limda falsafa tarixi kurslarini davrlar bo'yicha emas, muammolar klasteri bo'yicha modullashtirish imkoniyatida namoyon bo'ladi: masalan, "borliq" moduli antik ontologiyadan Heideggergacha; "bilish" moduli Descartes–Kant–Kuhn yo'nalishida; "hokimiyat va jamiyat" moduli Aristotel siyosatidan Foucaultgacha tuzilishi mumkin [2], [4], [7]. O'zbek tilidagi institutsional terminologiya resursidan foydalanish esa terminlar izchilligini saqlashga xizmat qiladi [12].

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar uch yo'nalishda aniq ifodalandi. Birinchisi, bibliometrik tahlilni kengaytirib, Scopus/Web of Science ma'lumotlari asosida falsafiy subdisiplinlar bo'yicha mavzu dinamikasini aniq raqamlar bilan modellashtirish [14]. Ikkinchisi, Sharq va Markaziy Osiyo manbalarini (arabcha, forsha, turkiy) asl matnlar korpusi asosida kengroq kiritib, tarjima va sharh institutlarining aniq tarmoq (network) tahlilini o'tkazish [9]. Uchinchi tavsiya, "muammo maydonlari matriksasi"ni o'quv dasturlariga integratsiya qilib, talabalarning konseptual xarita tuzish kompetensiyalarini o'lchashga qaratilgan

pedagogik tadqiqotlar o'tkazish [11], [12]. Ushbu yo'nalishlar falsafa tarixini o'qitish va tadqiq etishning metodologik samaradorligini oshirishi kutiladi.

XULOSA: Tadqiqot falsafaning rivojlanish tarixini qadimgi Sharq va antik davrdan XXI asrgacha uzluksiz jarayon sifatida tizimli ko'rib chiqdi hamda davrlararo o'zgarishlarni "muammo maydonlari almashinuvi" va "asoslash rejimlari transformatsiyasi" modeli orqali faktik ko'rsatkichlar bilan umumlashtirdi. Natijalar antik davrda kosmologiya va metafizikaning, o'rta asrlarda ilohiy-metafizik sintezning, Yangi davrda epistemologiya va metodning, XIX asrda dialektik-tarixiylikning, XX–XXI asrlarda esa til, ontologiya va genealogik tanqidning ustuvor bo'lganini ko'rsatdi. Shuningdek, yunon–arab–lotin tarjima harakati falsafa tarixidagi uzviylikning markaziy infratuzilma omili sifatida qayd etildi.

Maqsad va vazifalar bajarildi: davrlar bo'yicha dominant muammolar aniqlandi, metodlar evolyutsiyasi xaritalandi, sivilizatsiyalararo bog'lanishning institut va tarjima mexanizmlari ko'rsatildi. Ilmiy hissa falsafa tarixini faqat xronologik bayon emas, balki epistemik me'yorlar va metodologik burilishlarning dinamik tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beruvchi integrativ ramka taklif etilganidadir. Amaliy jihatdan natijalar falsafa tarixi kurslarini muammolar klasteri bo'yicha modullashtirish, konsept xaritalar yaratish va terminologik izchillikni ta'minlashda qo'llanishi mumkin. Tadqiqot farazi tasdiqlandi: falsafa tarixidagi asosiy burilishlar alohida davrga xos noyob hodisa emas, balki bilish me'yorlari o'zgargan nuqtalarda takrorlanib turadigan strukturaviy mexanizm sifatida namoyon bo'ldi [4], [7], [8].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kenny A. A New History of Western Philosophy. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — 1120 p.
2. Russell B. History of Western Philosophy. — London : Routledge, 2004. — 896 p.
3. Reale G. A History of Ancient Philosophy. — Albany : SUNY Press, 1990. — 520 p.

4. Kant I. Critique of Pure Reason. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. — 785 p.
5. Hegel G. W. F. Phenomenology of Spirit. — Oxford : Oxford University Press, 1977. — 640 p.
6. Heidegger M. Being and Time. — Oxford : Blackwell, 1962. — 589 p.
7. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. — New York : Vintage Books, 1995. — 333 p.
8. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. — Chicago : University of Chicago Press, 1996. — 264 p.
9. Gutas D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsīd Society (2nd–4th/8th–10th centuries). — London : Routledge, 1998. — 244 p.
10. Cambridge History of Medieval Philosophy / ed. R. Pasnau, C. Van Dyke. — Cambridge : Cambridge University Press, 2010. — 1280 p.
11. Gutting G. (ed.). The Cambridge Companion to Foucault. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. — 432 p.
12. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Falsafa [Elektron resurs]. — URL: <https://milliyenciklopediya.uz> (murojaat: 01.04.2026).
13. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Philosophy of Science [Elektron resurs]. — URL: <https://plato.stanford.edu> (murojaat: 01.04.2026).
14. Scopus. Content coverage and sources [Elektron resurs]. — URL: <https://www.scopus.com/sources> (murojaat: 01.04.2026).